

вучэбныя дапаможнікі, як «Сборник диктантов по орфографии и пунктуации» (1982), «Контрольные работы по современному русскому языку» (1985), вучэбны дапаможнік для факультэтаў педагогікі і методыкі пачатковага навучання «Современный русский язык» у трох кнігах: 1. Лексикология. Фразеология (1990); 2. Словообразование. Морфология (1992); 3. Синтаксис. Пунктуация (1994).

І. А. Кісялёў часта выступаў у друку з артыкуламі па праблемах руска-беларускага міжмоўнага ўзаемадзеяння, выкладання гэтых блізкароднасных моў у школах і вышэйшых навучальных установах, з дакладамі і паведамленнямі на розных навуковых і метадычных канферэнцыях, у тым ліку і на VII Міжнародным кангрэсе выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры (1990). Яго творчая спадчына з'яўляецца важкім укладам у нашу мовазнаўства і вучэбную літаратуру.

Г. П. КЛІМЕНКА

ПРА ІНДЫВІДУАЛЬНЫЯ СЛОЎНЫЯ АСАЦЫЯТЫЎНЫЯ ПАЛІ

Звычайна асацыятыўныя палі (АП) вызначаюцца ў выніку свабоднага асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй першага адказу-рэакцыі на зададзенае слова-стымул. Эксперымент, у якім прапануецца даць рэакцыі-асацыяцыі на шматлікія стымулы, праводзіцца звычайна з дастатковай колькасцю інфармантаў, што дазваляе пабудаваць АП для ўсіх гэтых стымулаў на падставе адказаў некалькіх дзесяткаў, сотняў, а магчыма, і тысячы інфармантаў. У цэнтры АП знаходзіцца стымул, на які ўносьбітаў мовы ўзнікаюць тыя ці іншыя асацыяцыі, што і складаюць АП.

Стратэгіі асацыіравання значна адрозніваюцца ў залежнасці ад шэрагу фактараў і перш за ўсё ад семантычнай характарыстыкі стымулу; яны неаднакратна разглядаліся спецыяльна. Мяркуецца, што такія АП сістэмнага тыпу, што ўзнікаюць у выніку эксперыменту з тымі ці іншымі групамі інфармантаў (напрыклад, у групах з 10, 100, 500 ці 1000 чалавек), адлюстроўваюць пэўныя адносіны, што існуюць у лексічнай сістэме. Адзначана ўстойлівасць ядзерных (утвораных з ліку найбольш частых слоўных асацыяцый) частак АП пры рухомасці іх перыферычных частак (што ўключаюць адносна рэдкія асацыяцыі). АП, звязаныя з семантыкай слова-стымулу, адлюстроўваюць асаблівасці гэтай семантыкі, семантычныя сувязі слова з іншымі словамі, а таксама некаторыя іншыя фактары (напрыклад, узрост, пол, адукацыйны ўзровень і прафесійную прыналежнасць інфармантаў), але перш-наперш — асаблівасці нацыянальнай мовы, на якой праводзіцца эксперымент.

Прывядзем у якасці прыкладу АП слова *стары* па дадзеных «Асацыятыўнага слоўніка беларускай мовы» А. І. Цітовай (1981). Асацыяцыі даюцца паводле убываючай частаты, паказанай у дужках: *дзед* (501), *чалавек* (234), *дуб* (71), *малады* (56), *пень* (37), *дзядуля* (27), *сівы* (25), *малы* (23), *барада*, *клён* (20), *бацька* (19), *сябар* (16), *дурань*, *дзядок* (14), *дом*, *знаёмы* (10), *добры*, *сад* (8), *немачны* (7), *выкладчык*, *дрэва*, *сівізна*, *чорт* (5), *мудры*, *мужчына*, *разумны*, *хрыч*, *успаміны* (4), *мудрасць* (3), *былое*, *вялікі*, *гарбаты*, *горад*, *дапамога*, *жанаты*, *згорблены*, *зялёны*, *кіёск*, *конь*, *немалады*, *цар* (2), *аловак*, *восемдзесят*, *гісторыя*, *душэўны*, *зморшчаны*, *малодшы*, *мой*, *нядужы*, *разумны*, *рухавы*, *селянін*, *слухае*, *спатканне*, *стройны*, *трун*, *хлёў*, *хрэн*, *чабан*, *човен* (1).

К. Юнг, які шырока ўвёў у псіхалогію паняцце асацыяцыі, у тым ліку слоўнай, засяродзіўся болей на аналізе індывідуальных асацыяцый, а пытанне пра суадносіны індывідуальнага і сацыяльнага ў выніках асацыятыўных эксперыментаў па сутнасці справы не ставілася. Г. Кент і Н. Розанаў у 1910 г. апублікавалі сваю вядомую працу пра слоўныя асацыяцыі ў нездаровым душэўным стане (in insanity). Яны выкарысталі асацыятыўны эксперымент для ўстанаўлення тыпаў псіхічных захворванняў

асобных індывідаў. Мова ішла пра адхіленні слоўных асацыяцый канкрэтнай асобы (здаровай ці хвора) ад нормаў слоўных асацыяцый, што выпрацоўваліся амерыканскімі псіхіятрамі на базе найбольш частых асацыяцый у свабодным асацыятыўным эксперыменце з вялікай колькасцю інфармантаў (у Кент і Розанава — 1000). Меркавалася, што існуе пэўная дапушчальная граніца адхіленняў, а характар адхіленняў дэманстраваў тып захворвання. Пры гэтым разглядаліся першыя рэакцыі хворых у суадносінах з найбольш частымі рэакцыямі соцыуму, а не індывідуальныя і соцыумныя АП.

Фактычна пры гэтым як адзінае АП разглядаліся рэакцыі падвыпрабавальнага на розныя стымулы. Разам з тым і АП асобных стымулаў могуць быць дастаткова паказальнымі. Так, напрыклад, на стымул *anger* у Мінесоцкіх асацыятыўных нормах 1952 г. трэць інфармантаў (353 з 1000) адказала *mad*. Не выклікаюць сумненняў і іншыя частыя рэакцыі: *fear, hate, rage, temper*. Але некаторыя рэакцыі могуць разглядацца як паказчыкі пэўных асаблівасцей стану падвыпрабавальнага. Так, рэакцыя *red* паказальная для часу правядзення эксперыменту (1952 г.), калі ў ЗША раздзімухвалася жах перад чырвонай пагрозай. Іншую накіраванасць мелі такія рэакцыі як *love, man, women*, магчыма, *boy, friend*. Ясна, што такія рэакцыя, як *baby, kids* таксама адлюстроўваюць пэўны настрой інфармантаў. Яшчэ адзін накірунак спецыфічных індывідуальных рэакцый — гэта такія словы, як *divorce*. Асобае месца займаюць рэакцыі, што называюць хваробы і іхнія сімптомы, напрыклад: *adrenalin, headache, high blood pressure*.

Такого тыпу асацыяцыі на перыферыі АП ўяўляюць сабою хутчэй рэакцыі індывідуальнага характару. Вядома, яны адлюстроўваюць пэўныя ўласцівыя асобным індывідам накірункі асацыіравання, хаця стратэгія асацыіравання можа быць дастаткова пашыранай у грамадстве. Так, аднаго з падвыпрабавальных трывожыў адрэналін, іншага — высокі ціск крыві, а трэцяга — боязь галаўнога болю, але ў цэлым магчыма ў дадзеным выпадку гаварыць пра страх перад хваробай як (магчыма, падсвядомай) стратэгіі асацыіравання на стымул *anger* 'гнеў, лютасць, раздражненне' (і дыял. 'боль').

Кент і Розанаў не вырашалі свае псіхіятрычныя праблемы на аснове адзінкавых адказаў на асобныя стымулы. Іх цікавіла пэўная сістэма адказаў. Рэакцыі *pregnancy, marriage, maybe* на слова *baby*, асабліва калі адна з іх аб'ядноўваецца ў адказах аднаго і таго ж падвыпрабавальнага з рэакцыямі *baby* ці *pregnant* на стымул *woman*, могуць стаць пэўнай характарыстыкай інфарманта наогул ці стану яго думак у дадзены момант.

Разглядаючы сістэму адказаў пэўнага інфарманта на групу зададзеных стымулаў, магчыма выявіць тую ці іншую меру перавагі нейкіх стратэгий адказаў на розныя стымулы. Так, у адказах аднаго з інфармантаў рускага асацыятыўнага эксперыменту даволі частымі былі азначэнні кніжнага паходжання: *овца — заблудшая, плод — запретный, путь — тернистый, ярость — благородная, конь — ретивый, память — священная*. У іншага інфарманта з'явіліся імёны персанажаў мастацкіх літаратурных твораў: *лампа — Алладин, малыш — Карлсон, ковер — Хоттабыч, свистеть — Гаврош, солдат — Швейк* (параўн. таксама: *гора — Магомед, король — Людовик, гнев — Зевс*, магчыма, што гэтыя асацыятыўныя біномы ўзніклі паводле гэтай жа стратэгіі асацыіравання). У адной з анкет былі прадстаўлены імёны спартсменаў і эстрадных зорак: *быстрый — Борзов, длинный — Оля Семенова, музыка — Бони М., песня — Битлз*. Некаторыя інфарманты былі схільныя ўказваць геаграфічныя назвы (паводле розных стратэгий): *голубой — Дунай, река — Амур, город — Москва, тихий — Дон, гора — Джомолунгма, соль — Баскунчак, лето — Феодосия*. Іншы удзельнік эксперыменту называў імёны пісьменнікаў: *изба — Пушкин, осень — Пушкин*. Трэба адзначыць, што такога роду асацыяцыі займаюць у адказах інфармантаў не вельмі значнае месца; тут яны прыведзены ў канцэнтра-

ваным выглядзе, але ж у анкеце на сто — паўтараста стымуляў выступае звычайна да пяці, рэдка болей адказаў гэтага тыпу. Толькі ў асобных выпадках аднакіраванасць асацыявання аказваецца надта яскрава выяўленай. Так, у адным з нашых эксперыментаў, нягледзячы на тое, што інфармантам было прапанавана адказваць адным словам, адзін з іх, — студэнт-філолаг — адказаў амаль на ўсе стымулы кароткімі (а часам і не вельмі кароткімі) цытатамі з паэтычных твораў: *зима — крестьянин торжествуя, поле — кто тебя усеял, луна — глупая, осень — очей очарованье, гражданин — быть обязан* і г. д.

Такім чынам, выдавочная наяўнасць вельмі індыўідуальных рэакцый на тыя ці іншыя стымулы, а таксама індыўідуальныя асаблівасці асацыявання на сукупнасць усіх ці некаторых стымуляў. Доля індыўідуальнага рэагавання ў кожным канкрэтным выпадку можа быць не вельмі вялікай. Асобна ўзятая рэакцыя пры гэтым можа ўкладвацца ў норму, можа быць прызнанай як цалкам дапушчальная і нармальна, але наяўнасць пэўнай сукупнасці спецыфічных рэакцый, асабліва ў тым выпадку, калі іх спецыфічнасць мае аднакіраваны характар, ужо складае сур'ёзную асаблівасць АП індыўідуума. Такое АП вельмі цяжка аб'ядноўваць з АП іншых індыўідаў ці з АП прадстаўнічай групы носьбітаў мовы ў цэлым.

У гэтым плане найбольш паказальнымі былі б дадзеныя аб адрозненнях не асобных, хача б і найбольш частых (тыпавых) рэакцый, а параўнанне АП індыўіда з адпаведным АП соцыуму.

Наяўнасць АП на слова-стымул у асобна ўзятага індыўіда, здаецца, прычэннаў не выклікае. Ясна, што слова мае як правіла не адну, а некалькі слоўных асацыяцый. Нават такія спецыфічныя словы, як *высакосны* могуць выклікаць у інфармантаў не толькі адну найбольш чаканую рэакцыю *год*, але і асацыяцыі *люты, дваццаць дзевятае, Касьян* (29 лютага — дзень анёла Касьяна). А менш спецыфічныя словы асацыіруюцца ў нармальнага носьбіта мовы са мноствам слоў. Праверка паказвае, што элементы АП, выпрацаванага ў выніку калектыўнага эксперымента, звычайна ўспрымаюцца як магчымыя асацыяты мноствам носьбітаў мовы.

Колькасны склад індыўідуальнага АП можа быць вызначаны як меншы, чым склад соцыумнага АП. У эксперыментах з 1000 інфармантаў аб'ём АП звычайна хістаецца паміж 100 і 300 элементамі. Гэта залежыць ад мовы ці, магчыма, ад ступені стандартнасці асацыяцый у дадзеным соцыуме: у амерыканскіх мінесотскіх нормах нярэдка адзначаюцца стымулы з 80 асацыяцыямі і рэдка — з 180, а ў беларускім, рускім, кіргізскім эксперыментах пачатку 70-х (гады таксама істотныя: амерыканскі эксперымент Кент і Розанава, праведзены ў 1910 г., адрозніваўся значна меншай стандартнасцю асацыяцый, чым мінесотскія нормы 50-х гадоў) вельмі рэдкімі былі АП з сотняй элементаў, наадварот, часта сустракаюцца АП з 200—300 слоў.

Прыблізныя падлікі паказваюць, што максімальнае АП для беларускай і рускай моў магло б уключаць усё ж не болей 1000—2000 элементаў пры вельмі высокай колькасці інфармантаў (парадку 10 тыс. падвыпрабавальных). Індыўідуальнае АП мае хутчэй за ўсё аб'ём парадку 200—400 слоў (ён залежыць у значнай меры ад характару стымулу, а таксама ад асаблівасцей падвыпрабавальнага), прычым для яго характэрная іерархічная арганізацыя: дзесятак (магчыма — 7 ± 2) вельмі блізкіх асацыятаў утвараюць ядро АП, потым палова сотні $[(7 \pm 2)^2]$ дастаткова лёгка ўзгадваемых элементаў АП — яго цэнтральную частку, потым каля 400 [г. зн. $(7 \pm 2)^3$] іншых элементаў, асацыятыўна звязаных з зыходным словам-стымулам, утвараюць яго асноўную частку і ўрэшце пэўная колькасць рэдкіх (звычайна — выпадковых, адзінкавых) асацыяцый — перыферыю АП. Лічба 7 ± 2 адпавядае аб'ёму апэратыўнай памяці чалавека.

Ёсць пэўныя цяжкасці ў спосабе эксперыментальнага атрымання індыўідуальнага АП. Утварыць такое АП паводле спосабу шматразовага (скажам, 500-разовага ці 1000-разовага) паўтарэння свабоднага асацыя-

тыўнага эксперыменту не вельмі карэктна, таму што падвыпрабавальны можа ўтрымаць у сваёй памяці папярэднія свае адказы і таму, што ён можа не захаваць сваю тоеснасць на працягу шматгадовага эксперыменту. У гэтым выпадку прыйшлося б аб'яднаць фактычна некалькі АП стымулу, што існавалі ў носьбіта мовы на працягу трох гадоў правядзення эксперыменту пры амаль штодзённым анкетаванні. Сфарміраваць АП ў выніку эксперыменту з заданнем запісваць усе рэакцыі на дадзены стымул на працягу пэўнага часу (скажам, гадзіны) таксама не карэктна з-за з'явы так званага ланцуговага рэагавання, калі другая ці трэцяя асацыяцыя можа ўзнікнуць не як адказ непасрэдна на стымул, але як рэакцыя на папярэднюю рэакцыю, што ператварылася ў стымул. Відаць, пры фарміраванні індывідуальных АП нельга абысціся без тых ці іншых прыёмаў аб'яднання эксперыментальнага падыходу з аналітычным шляхам рэканстрування АП. Магчыма, тут спатрэбяцца тыя ці іншыя прыёмы адбору рэакцый, што атрымліваюцца ў выніку асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй розных рэакцый.

Атрыманне і даследаванне індывідуальных АП мае вялікую каштоўнасць для сучаснай псіха- і сацыялінгвістыкі, у прыватнасці, у сувязі з выказанымі ў апошнія гады думкамі аб моўнай асобе, з увагай да асобнага аспекту моўнай дзейнасці.

Вынікі любога псіхалінгвістычнага эксперыменту, у тым ліку і асацыятыўнага, маюць першасна індывідуальны характар. Таксама ўсякія іншыя маніфестацыі мовы маюць (перш за ўсё ў аспекце прадудыравання, вытворчасці моўнага прадукту) індывідуальны характар. Наогул, мова як **сацыяльная** з'ява (што аб'яднўвае асобных індывідуумаў у соцыуме) захоўваецца ў памяці **індывідаў** — і ў гэтым адна з асноўных антыномій існавання і функцыянавання мовы. Таму праблема індывідуальных адказаў у ходзе асацыятыўных эксперыментаў — гэта не проста праблема надзейнасці ці сацыяльнасці эксперыментальных дадзеных. Гэта разам з тым — праблема суадносін асобнага індывідуальнага і агульнага, сацыяльнага ў псіхалінгвістычным эксперыменце, а галоўнае — не толькі ў эксперыменце, але ў рэальным існаванні і функцыянаванні мовы. Гэтая праблема ў апошнія гады выходзіць на першы план у розных тыпах сацыяпсіхалінгвістычных даследаванняў.

А. Ф. ПАСТУХОВІЧ

СПОСАБЫ ТЫПІЗАЦЫІ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ ПАРАГРАФЕМ ПІСЬМОВАГА ТЭКСТУ

Нсвербальныя знакі, ці параграфемы, у пісьмовым тэксце ўпавяня са словамі з'яўляюцца яго непасрэднымі значнымі кампанентамі. Адной з галоўных задач навукі аб гэтых знаках — параграфемікі — з'яўляецца аптымальная інвентарызацыя і сістэматызацыя згаданых адзінак тэксту.

Бадай, да першай спробы тыпізацыі параграфем рускага пісьмовага тэксту належыць праца А. А. Рэфармацкага, надрукаваная яшчэ ў 30-я гады. Вучоны выдзеліў два асноўных тыпы параграфем-ілюстрацый: дзелавыя (схема, чарцёж, дыяграма і інш.) і дэкаратыўныя (застаўкі, канцоўкі, ініцыялы), паміж якімі «размяшчаецца цэлая лесвіца пераходных відаў ад амаль і зусім дзелавага малюнку ў падручніку да творчых ілюстрацый у мастацкай літаратуры, ад фатаграфіі якога-небудзь прыбора ў кнізе па фізіцы да віртуозных фотаэцюдаў юбілейнага зборніка пра балет і г. д.»¹. Больш дэталёвы аналіз параграфем прыводзіць да вылучэння пяці тыпаў ілюстрацый: 1) геаметрычныя чарцяжы, 2) схематычныя чарцяжы (сюды адносяцца планы, схемы, разрэзы і г. д.), 3) картаграфія (з уключэннем дыяграм), 4) фотаілюстрацыі, 5) фотамантаж. Значная частка манаграфіі А. А. Рэфармацкага адведзена шрыфтавому афармлен-